

О. К. СОКОЛЕНКО

Ольга Леонідівна Соколенко, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

ЗАХИСТ ПРАВ ГРОМАДЯН ЯК ОСНОВНА ФУНКЦІЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України – права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави¹. Сьогодні захист прав громадян розуміється як одна з неодмінних ознак сучасної держави, забезпечення реальності прав і свобод людини та громадянина виступає своєрідним індикатором сталості й зрілості такої держави. Певна річ, що така позиція є результатом поступового становлення державно-правових поглядів у напрямкі визнання людини, її прав, свобод і законних інтересів найвищою соціальною цінністю, орієнтиром в діяльності держави й усіх суспільних інститутів. Важливу роль у цьому відіграють гуманістичні за своєю спрямованістю теорії громадянського суспільства, природного права, соціальної й демократичної держави, а також правової держави. Зазначимо, що саме остання є якісно новою моделлю держави, в основу якої покладається пріоритет прав і свобод людини і громадянина, їх реальність, забезпеченість достатніми й адекватними правовими засобами, гарантованість з боку держави.

Метою даної статті є визначення шляхів удосконалення адміністративно-правового механізму захисту прав громадян у діяльності правоохоронних органів України як основної функції правової держави.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:

- уточнити розуміння прав громадян як об'єкта адміністративно-правового захисту;
- охарактеризувати захист прав громадян як ознаку та основну функцію правової держави;
- визначити особливості нормативно-правових засад, поняття, значення та систему адміністративно-правових засобів захисту прав громадян.

Зазначимо, що проблематиці правового статусу людини і громадянина приділялась увага в рамках одразу декількох галузей права (теорії права, конституційного, міжнародного, адміністративного права тощо), насамперед, у роботах таких вчених, як: К. Г. Волинка², Д. О. Єрмоленко³, Т. М. Заворотченко⁴, А. М. Колодій і А. Ю. Олійник⁵, О. І. Наливайко⁶, П. М. Рабінович⁷, Ю. С. Разметаєва⁸ та ін.

Зазначимо, що різноманітні теоретико-методологічні та інші аспекти феномена правової держави раніше вже розглядалися у роботах таких вчених, як: І. О. Воронов, О. С. Головащенко, Р. Ф. Гринюк, А. П. Засць, С. О. Кириченко, Ю. Ф. Кравченко, С. М. Тимченко та інші. Разом із тим, дані дослідження стосуються, насамперед, лише питань конституційно-інституційного оформлення правової держави, у той же час окремо не розглядаючи таку її ознаку, як захист прав і свобод людини і громадянина – ключову властивість правової держави. А відтак, у контексті забезпечення реальності прав громадян в Україні вбачаються актуальними питання їхнього захисту як основної функції правової держави.

Разом із тим, вказані дослідження зосереджуються здебільшого лише на концептуальних базових основах прав людини, неவிправдано залишаючи поза увагою особливості прав громадян в аспекті механізмів їхнього захисту. З огляду на це, вбачаються актуальними питання поняття і сутності прав громадян як основної функції правової держави.

Сьогодні до загальних ознак держави як політичної організації суспільства теоретиками права включаються передусім саме наявність публічної влади, територія, суверенітет, апарат управління, апарат примусу, оподаткування⁹ тощо. Дійсно, розглядаючи державу виключно лише з позицій інституційно-формального критерію, захист прав людини не може мислитись як неодмінна ознака загалом будь-якої держави, що з'являється в процесі її еволюції внаслідок змін самої системи соціальних відносин.

Важливим у аспекті побудови правової держави є розуміння та практичне впровадження захисту прав громадян не лише як однієї з її ознак, а саме як основної функції правової держави. У цілому функції держави уявляються як головні напрями та види її діяльності, що виражають сутність і соціальне призначення такої держави у сфері суспільного управління й державного врядування. Зазначимо, що належить розрізняти загальні функції кожної держави як такої (економічна, політична, функція оборони) та функції, що безпосередньо впливають із засадничих соціально-політичних, правових і духовних принципів та закономірностей, покладених в основу конкретної держави. Це ж стосується і функцій сучасної демократичної правової держави, що, як вже вказувалось вище, є своєрідним продуктом історичного розвитку суспільства та держави.

Таким чином, варто наголосити, що права і свободи людини та громадянина становлять не якийсь абстрактний зміст правової держави, а вимагають від неї розв'язання цілком конкретних завдань – визнання та забезпечення таких прав, свобод і законних інтересів. А таке забезпечення, у свою чергу, передбачає охорону та захист прав громадян. Крім цього, забезпечення, а, відповідно, і захист прав та свобод людини і громадянина, є не просто окремим завданням правової держави, а її цільовою метою, генеральним напрямом діяльності, який має втілюватись в усіх сферах державного управління, зокрема щодо розширення кола прав

і свобод людини і громадянина, вдосконалення змісту й характеру їх гарантій, у тому числі правових гарантій правового захисту. Адже, на думку Р. Ф. Гринюка¹⁰, правова держава – це та держава, яка правом зобов'язана гарантувати й захищати права й свободи людини і громадянина.

Недемократичні держави характеризуються порушенням не тільки формально проголошених, але й, що не менш важливо, саме природних прав і свобод людини та громадянина. Крім цього, визначальне значення мають не тільки самі факти порушення таких прав людини, але й відсутність правових механізмів та інших гарантій їх реалізації, дієвої, забезпеченої державою системи захисту прав і свобод людини і громадянина. А це суперечить самій суті правової держави, в основу якої покладено засади верховенства права та взаємної відповідальності особистості й держави.

Відтак, визнання, гарантування та, як наслідок, захист прав і свобод людини і громадянина, характеризують саме демократичну державу, адже широка і реальна участь індивідів та їх об'єднань в організації громадського й державного життя перешкоджає можливим порушенням прав людини, спрямовує діяльність державних інститутів у русло забезпечення й захисту таких прав і свобод людини. Разом із тим, не можна не зважати на висновки В. М. Співака, на думку якого, демократична державність, соціальна та правова державність в Україні все ще залишаються більше орієнтиром, аніж реальністю.

Маємо зауважити, що забезпечення та захист прав і свобод людини й громадянина в якості самостійної функції держави виокремлюються не всіма вченими. Так, наприклад, О. Ф. Скакун у системі внутрішніх функцій держави називає лише правоохоронну функцію¹¹, сутність якої, зокрема, зводиться до забезпечення охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян. Разом із тим, у даному разі необхідно враховувати, що правоохоронна діяльність охоплює лише один сегмент захисту прав і свобод людини і громадянина, який включає у себе також міжнародно-правовий та інші механізми захисту прав громадян. Тим більше, на нашу думку, гарантування та захист прав громадян не можна зрівнювати та відділяти від економічної, соціальної чи екологічної функції, реалізація яких за умов правової держави має бути нерозривно пов'язана із відповідними правами і свободами людини і громадянина.

При цьому дещо подібної точки зору дотримується А. П. Заєць. Автор вважає, що у правовій державі принципи зв'язаності держави правами й свободами людини і громадянина має пронизувати усю політико-правову надбудову держави, «бути критерієм для усвідомлення меж втручання держави в суспільне життя, ... гарантованості усіх інших прав і свобод людини і громадянина»¹². А таке обмеження держави правами і свободами людини і громадянина, у свою чергу, вже спрямовується на їхній захист від надмірного втручання держави у відповідні сфери людського життя. До речі, слід звернути увагу на неповноту розуміння С. О. Кириченко¹³ принципу зв'язаності держави правами громадян лише як зв'язаності виконавчої влади правовими законами. Зазначимо, що, по-перше, таке обмеження стосується не тільки виконавчої влади, але, в цілому, усієї публічної влади, яка, по-друге, обмежується не тільки правовим законом, але й трансцендентним правом, що забезпечує права і свободи людини та громадянина.

З приводу ж самого визначення функції захисту прав і свобод людини та громадянина необхідно зазначити, що, як правило, воно науковцями не наводиться. Узагальнення ж даної дефініції вбачається досить ускладненим з огляду на відмінності в підходах до сприйняття та пояснення як захисту прав громадян, так і феномена правової держави та інших державно-правових явищ. Відтак, маємо назвати визначення функції захисту прав і свобод людини і громадянина І. В. Берестовським. На його думку, вона являє собою «систему заходів демократичної, соціальної, правової держави, спрямовану на недопущення порушення існуючих прав (їх попередження, контроль і нагляд за дотриманням прав), а також на підтвердження чи відновлення оскарженого чи порушеного права, що реалізується організаційними й правовими засобами і законним шляхом як органами державної влади і місцевого самоврядування, так і громадськими організаціями з метою нормалізації процесу здійснення прав і свобод особою». Водночас, дещо неправильним є зводити захист прав і свобод людини та громадянина до заходів виключно лише демократичної соціальної правової держави. Вище ми вже акцентували увагу на тому, що найбільш повним і дієвим захист прав громадян може бути саме за умов правової держави, однак, це аж ніяк не заперечує можливості існування такого захисту в інших державах. Крім цього, цілком логічно постає питання щодо першочерговості захисту прав громадян чи правової держави, оскільки ми не поділяємо погляди І. В. Берестовського, що захист прав громадян складається із заходів правової держави. Натомість, заходи захисту прав громадян становлять правову державу.

Разом із тим, виходячи з наведеного визначення функції захисту прав і свобод людини і громадянина, постає за можливе та доцільне виокремлення напрямів такого захисту, якими, зокрема, є попередження порушення прав громадян, а також підтвердження чи відновлення оскаржуваних чи порушених прав. До цього також належить окремо включати контроль і нагляд за дотриманням прав громадян, що покликаний забезпечити належний правовий режим законності й правопорядок у відносинах із реалізації громадянами належних їм прав.

Однак, на нашу думку, даний перелік функціональних напрямів захисту прав громадян буде неповним без включення до нього ще й притягнення відповідних правопорушників до юридичної відповідальності, а також усунення інших негативних соціальних наслідків. Останнє пояснюється специфічною суттю захисту прав громадян як основної функції правової держави, що спрямовується на відновлення не тільки можливості конкретної особи вільно здійснювати свої права, але й порушення суспільних відносин, досягнення певної соціальної справедливості, у тому числі за допомогою засобів юридичної відповідальності та подолання негативних соціальних наслідків порушень прав і свобод людини та громадянина. Крім цього, визна-

чення захисту прав і свобод людини та громадянина має включати у себе її кінцеву мету, що полягає у забезпеченні цілковитої реальності таких прав громадян.

Окреме питання розуміння захисту прав громадян як ознаки й функції правової держави стосується форм, плюралізм яких, на нашу думку, виступає істотною характеристикою повноцінної системи захисту прав і свобод людини та громадянина. При цьому одразу маємо не погодитись із С. О. Кириченко, на думку якого правову державу характеризує насамперед саме «судовий захист фізичних і юридичних осіб, права яких в тій або іншій мірі ущемлені»¹⁴, який, по суті, є лише однією з форм загальної системи захисту прав громадян. Так, наприклад, О. Ф. Скакун виділяє щонайменше три форми захисту прав і свобод людини та громадянина – судову, адміністративну й «адміністративно-судову» (державну)¹⁵. Щодо нас, то на рівні із названими формами захисту прав громадян за належне також вбачається виокремлення ще й громадської форми захисту, до якої, серед іншого, належить самозахист, яким згідно з ч. 1 ст. 19 ЦК України від 16 січня 2003 р. № 435-IV є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Однією з найбільш доступних і швидких форм захисту прав громадян є саме адміністративно-правова форма. Так, її сутність зводиться до застосування заходів адміністративного примусу, спрямованих на відновлення, визнання прав та припинення порушень прав громадян, здійснюваних органами публічної влади за заявами громадян або з ініціативи компетентних органів¹⁶. Водночас, в умовах сучасної демократичної правової держави особливого значення набуває саме плюралістичний характер захисту прав громадян як такий, що передбачає однакову функціональність й ефективність усіх форм і способів захисту прав та свобод людини і громадянина, свободу громадянина у виборі та застосуванні форм захисту своїх прав. При цьому, на думку Я. В. Лазура, реальне і найбільш ефективне забезпечення захисту прав і свобод громадян в сфері державного управління можливе саме при комплексному поєднанні форм такого захисту.

Отже, підсумовуючи питання щодо розуміння функції правової держави із захисту прав громадян, за значимо, що під нею потрібно розуміти систему заходів із попередження порушень прав громадян, контролю та нагляду за їхнім дотриманням, підтвердження чи відновлення оскаржуваних чи порушених прав, забезпечення юридичної відповідальності правопорушників й усунення інших негативних соціальних наслідків порушень прав громадян, що реалізуються організаційними та правовими засобами відповідно до засад верховенства права органами публічної влади, громадськими формуваннями й громадянами з метою забезпечення реальності прав громадян.

Функція захисту прав і свобод людини і громадянина, що спрямовується на реалізацію соціального призначення правової держави, посідає чільне місце в системі її функцій, має системоутворююче значення, екстраполюючись в усіх напрямках діяльності сучасної правової держави. Зокрема, на думку І. В. Берестовського, функція захисту прав громадян має значний вплив на розвиток і реалізацію всіх основних функцій сучасної держави, сприяє їх демократичному, ефективному здійсненню в різних сферах суспільного життя. А на думку О. С. Головащенко¹⁷, реалізація ознак правової держави є неодмінною умовою забезпечення і гарантування прав та свобод людини і громадянина. Відтак, наголосимо на діалектичній єдності захисту прав і свобод людини і громадянина із усіма іншими ознаками правової держави, що дає змогу виділити визначальну роль захисту прав громадян у формуванні й функціонуванні правової держави.

Таким чином, захист прав громадян виступає комплексною багатоплановою інтегративною ознакою та функцією сучасної держави, водночас характеризуючи її крізь призму конструкцій демократичної, правової та соціальної держави, природного права й громадянського суспільства. Усе це свідчить про засадниче значення захисту прав громадян для суспільного розвитку й формування сучасної правової держави, забезпечення та реалізації її соціального призначення щодо гарантування реальності прав і свобод людини та громадянина.

¹ Конституція України: від 28.06.1996 р., № 254к/96-ВР // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² *Волинка К. Г.* Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / К. Г. Волинка; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2000. – 18 с.

³ *Срмоленко Д. О.* Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Срмоленко Дмитро Олександрович; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2002. – 20 с.

⁴ *Заворотченко Т. М.* Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Т. М. Заворотченко; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2002. – 18 с.

⁵ *Колодій А. М.* Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.

⁶ *Наливайко О. І.* Теоретико-правові проблеми захисту прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. І. Наливайко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 18 с.

⁷ *Рабінович П. М.* Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції / П. М. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 14–23.

⁸ *Разметаєва Ю. С.* Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Разметаєва Юлія Сергіївна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 20 с.

⁹ Теорія держави і права: навч. посіб. / О. М. Головка та ін.; за заг. ред. І. М. Погрібного; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2010. – 277 с.; Загальна теорія держави і права: підручник [для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с.; Общая теория государства и права: Академический курс в 3-х томах. – 2-е изд., перераб. и доп. / Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – Т. 1. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2002. – 528 с.

¹⁰ Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація / Р. Ф. Гринюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 388 с.

¹¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник [для студ. вищ. навч. закладів] / О. Ф. Скакун; Національний ун-т внутрішніх справ. – 2-ге вид. – Х.: Консум, 2005. – 656 с.

¹² Заєць А. П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Заєць Анатолій Павлович; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 1999. – 447 с.

¹³ Кириченко С. О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / С. О. Кириченко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 20 с. – С. 7.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Скакун О. Ф. Вказана праця.

¹⁶ Гринюк Р. Ф. Вказана праця.

¹⁷ Головащенко О. С. До питання про систему ознак правової держави / О. С. Головащенко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – Вип. 33. – С. 44–50.

Резюме

Соколенко О. Л. Захист прав громадян як основна функція правової держави.

Наукову статтю присвячено дослідженню адміністративно-правового механізму захисту прав громадян у діяльності правоохоронних органів України. Розглядаються права громадян як об'єкт адміністративно-правового захисту. У пропонованій роботі висвітлюється захист прав громадян як комплексна багатопланова інтегративна ознака та функція сучасної держави водночас характеризуючи її крізь призму конструкцій демократичної, правової та соціальної держави, природного права й громадянського суспільства. Усе викладене вище свідчить про засадниче значення захисту прав громадян для суспільного розвитку й формування сучасної правової держави, забезпечення та реалізації її соціального призначення щодо гарантування реальності прав і свобод людини та громадянина.

Ключові слова: права громадян, адміністративно-правовий захист, об'єкт захисту, сучасна правова держава, діяльність правоохоронних органів України з захисту прав громадян, основна функція правової держави; діалектична єдність, механізм захисту, соціальне призначення держави, адміністративно-правовий інститут.

Резюме

Соколенко О. Л. Защита прав граждан как основная функция правового государства.

Научная статья посвящена исследованию административно-правового механизма защиты прав граждан в деятельности правоохранительных органов Украины. Рассматриваются права граждан как объект административно-правовой защиты. В предлагаемой работе освещается защита прав граждан как комплексный многоплановый интегративный признак и функция современного государства, одновременно характеризую ее сквозь призму конструкций демократического, правового и социального государства, естественного права и гражданского общества. Все нижеизложенное свидетельствует об основополагающем значении защиты прав граждан для общественного развития и формирования современного правового государства, обеспечения и реализации ее социального назначения по обеспечению реальности прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: права граждан, административно-правовая защита, объект защиты, современное правовое государство, деятельность правоохранительных органов Украины по защите прав граждан, основная функция правового государства, диалектическое единство, механизм защиты, социальное предназначение государства, административно-правовой институт.

Summary

Sokolenco O. Civic rights protection as a fundamental function of the law-based state.

The article deals with the research of administrative-legal machinery of civic rights protection by law-enforcement authorities of Ukraine. The civic rights are considered as the object of administrative-legal protection. In this work the protection of human rights as a complex multifaceted integrative character and function of the modern state is highlighted, while describing it through the prism of democratic structures, legal and social state, natural law and civil society. All the following terms indicates the fundamental importance of protecting its citizens for social development and the formation of the modern rule of law, security and the realization of its social purpose to guarantee the reality of the rights and freedoms of man and citizen.

Key words: rights for citizens, administrative-legal defence, object of defence, modern constitutional state, the activity of law-enforcement agencies for protection the rights of citizens, the main function of the rule of law; dialectical unity, the protection mechanism, the social purpose of the state, the administrative and legal institution.

Отримано 13.06.2013